

„... iurisdictionem ... in abbatiis et
praeposituris regalibus, ecclesiae Strigoniensi
per Ungariam ubicunque subiectis ...”

A KIRÁLYI EGYHÁZAK HELYE
A KÖZÉPKORI MAGYAR EGYHÁZI HIERARCHIÁBAN
(EREDMÉNYEK ÉS KUTATÁSI LEHETŐSÉGEK)*

A MAGYAR EGYHÁZTÖRTÉNETÍRÁS egy eddig méltánytalanul elhanyagoltabb területe az egyházi igazgatástörténet. Vaskos összefoglalások születtek az egyházszerkezet középkori magyarországi fejlődéséről, ezek azonban éppen átfogó jellegüknél fogva viszonylag vázlatosan érintettek bizonyos hierarchikus sajátosságokat. A 11–12. században kiteljesedő egyházigazgatási fejlődés ugyanis nemcsak az általában „megszokott” hármas hierarchikus szintet alakította ki, hanem mindvégig léteztek olyan intézmények, amelyek különleges jogi helyzetnek örvendhettek. Ez utóbbiakról a 11–13. századból viszonylag csekély mennyiségű forrás áll rendelkezésre. Éppen ezért meglepő hirtelen csoportos feltűnésük a 14. század legvégén és a 15. században. Ez utóbbi források – amelyekről az alábbiakban részletesen is szót ejtünk – tételesen felsorolják azokat, ami arról tanúskodik, hogy itt egy *sajátos jogállással rendelkező* – az esztergomi érsek joghatósága alatt álló – már kialakult *intézménycsoporttal* van dolgunk. Ezt erősíti az is, hogy e forrásokban szinte kivétel nélkül ugyanazok az intézmények kerülnek elő.

Önkéntelenül fel kell tennünk a kérdést, hogy mi a közös ezekben az intézményekben, hiszen van közöttük apátság, társaskáptalan, plébánia és esperesség is, vagyis nem kizárólag egyféle intézménytípussal van dolgunk. Létrejöttük ideje is meglehetősen nagy szóródást mutat, a 11–14. század közötti időszakra tehető.

* A jelen tanulmányt az OTKA T 03456 kutatási program támogatta.

Ahhoz, hogy erre a kérdésre választ kaphassunk elsőként a rendelkezésre álló forrásokot kell vizsgálat alá vonnunk.

A 14. század legvégétől (1389) majd nyolc évtizeden át (1464) a rendelkezésre álló források többsége egyenként felsorolja azokat az egyházi intézményeket, amelyek a rendes egyházi hierarchiából kiemelve különleges jogállást élvezve az esztergomi érsek kormányzati joghatósága alá tartoztak.

Ezek közül az első¹ az 1397-es esztergomi *canonica visitatio*. Az érsekség állapotát feltáró vizsgálat eredményei után következtek az *érsekségnek alávetett egyéb egyházak*. Ezek között 19 PRÉPOSTSÁGOT találunk (*praepositurae saeculares, regulares*): Szt. György mártír (Esztergom), Szt. Tamás mártír (Esztergom), Szt. István első vértanú (Esztergom), Szt. Márton (Pozsony), Szt. Márton de Scepusio, Óbuda (Szt. Péter), Titel, Arad, Szeben, Lelesz, Váradhegyfok, Bozók, Ság, Zsámbék, Jászó, Túróc, Been (Bény), Hatvan, Csút. A forrásban az *Abbatiae* alfejezet alatt szerepel 17 APÁTSÁG (Pécsvár, Szekszárd, Bata, Somogyvár, Zalavár, Bakonybél, Földvár, Zobor, Garamszentbenedek, Kolozsmonostor, Szentjobb, Visegrád [Szt. András], Csanád, Ludány, Lekér, Telki, Zebegény). A sort 15 PLÉBÁNIA (Buda, Pest, Visegrád, Patak, Lampertháza, Szőlős, Újhely, Segesd, Aranyos, Nagykomár, Galambok, Apácavásárhely, Kyskaz (?), Lövöld, Pápa) és 2 ESPERESSÉG (Szeben, Brassó) zárja.²

Három évvel később, 1400. május 1-én IX. Bonifác pápa a régi és addig megtartott szokásra hivatkozva megerősítette az esztergomi érsek lelki joghatóságát a pécsváradi, szekszárdi, bátai, földvári, kolozsmonostori, visegrádi, csanádi, tihanyi, somogyvári, zalavári, szentjobbi, bakonybéli, zsámbéki, csúti, leleszi, jászói, váradhegyfoki bencés és premontrei kolostorok, a dömösi, titeli, aradi, óbudai, szebeni társaskáptalanok, a budai és pesti Szűz Mária, Szent Mária Magdolna, Szent Péter mártír, Szent György, a kassai, örsi, sasadi, fehéregyházi, komáromi, visegrádi, nagypataki, apácasmlyói, pápai, lövöldi, segesdi, újhelyi, lampertszászi, szőlősi, aranyosi, berchi, né-

¹ A magyar szakirodalom hivatkozik még IX. Bonifác pápa egy 1389-es bullájára, de az csak későbbi hivatkozásból ismert, így ott tárgyalom.

² KOLLÁNYI FERENCZ: *Visitatio capituli. E. M. Strigoniensis anno 1397.* Történelmi Tár, 1901. (a továbbiakban: KOLLÁNYI, 1901.) 71–106., 237–272., 242–244. Vö.: KUBINYI ANDRÁS: *Dél-magyarországi bencés apátok 1449. évi szekszárdi gyűlése.* (a továbbiakban: KUBINYI, 1999.) In: *Uő: Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon.* METEM, Budapest 1999. (a továbbiakban: KUBINYI, 1999a) 233–237., 235.

meti plébániaegyházak, ill. a szebeni és brassói esperességek feletti joghatóságát, s minden ezzel ellenkező rendelkezést érvénytelenített. A megnevezett intézmények kötelesek voltak az érsek zsinatán megjelenni, és egyedül csak ő volt egyházi feljebbvalójuk, aki iránt tisztelettel és engedelmességgel kellett viseltetniük.³ A pápai rendelkezés a kormányzati hatalom minden elemét érintette, így nem lehet kétségünk a felől, hogy az említett intézmények exemptioja az esztergomi érsek alá rendeléssel párosult.

1449-ből ismeretes Gergely milkói püspök vizitációja, amelyet Szécsi Dénes esztergomi érsek, prímás parancsára teljesített. Ennek során meglátogatta a földvári, a szekszárdi, a bátai, a pécsváradi, a madoccai, a dombói, a zebegényi, a visegrádi (Szt. András), az ercsi, a széki (Zeek) és a bélakúti apátságokat, a dömösi, az óbudai, a csúti (Cheet), a titeli, az erdődi társaskáptalánokat, ill. a visegrádi, a Szűz Mária (Buda), a Mária-Magdolna (Buda), a Mária-Magdolna (in monte Pestiensi, azaz Pest), a Szt. Péter mártír (Buda), a Szt. Gellért (Buda), a Szt. Jakab (Buda), a fehéregyházi, (Óbuda mellett), a Szűz Mária (Pest), a Szt. Erzsébet (Pest) és a kesztölci plébániákat és a Szt. László és Szt. György kápolnákat (Buda).⁴

1454. október 8-án Szécsi Dénes esztergomi érsek kérte egyes egyházak exemptiojának megerősítését V. Miklós pápától. Itt szerepelt az apátságok sorában Pécsvárad, Szekszárd, Bata, Földvár, Kolozsmonostor, Tihany, Somogyvár, Zalavár, Szentjobb, Bakonybél, Visegrád (Szt. András), Csanád, továbbá a prépostságok közül Zsámbék, Chech (Csút?), Lelesz, Jászó, Váradhegyfok, Dömös, Titel, Óbuda, valamint a Szűz Mária (Buda), Szt. Mária-Magdolna (Buda), Szt. Péter mártír (Buda), Szt. Gellért (Buda), Szűz Mária (Pest), Pest, Vác, Keserow, Örs, Sasad, Fehéregyház, Szűz Mária (Óbuda), Komárom, Visegrád, Nagypatak, Apácasomlyó, Pápa, Lövöld, Segesd, Új-

³ Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia. Ser. I. Tom. I-VI. Budapestini 1887-1891. (a továbbiakban: MV) I/IV. 198-201.; A Pannonhalmi Szent-Benedek-rend története. Szerk.: Erdélyi Lajos, Sörös Pongrác. Budapest 1902-1916. (a továbbiakban: PRT) VII. 539.; X. 612. Vö.: PRT X. 106.; XII/B. 75., 102., 106.; MEZEY LÁSZLÓ: Az esztergomi érsekség primáciává fejlődése. Vigília 41 (1976/6) 368-374. (A továbbiakban: MEZEY, 1976.)

⁴ Leges ecclesasticae regni Hungariae et provinciarum adiacentium opera et studio Ignatii comitis de Batthyany episcopi Transsilvaniae collectae et illustratae I-III. Alba-Carolinae, Claudiopoli, 1785-1827. III. 462-464.

hely, Lampertszásza, Szőlős, Aranyos, Bereg, Németi plébánia, végül a szebeni és a brassói esperességek.⁵

Végül II. Pius pápa 1464. június 12-én kelt bullájában, hivatkozva elődje, IX. Bonifác rendelkezésére, ismét részletesen felsorolta az esztergomi érsek joghatósága alá tartozó egyházi intézményeket (Pécsvárad, Bata, Szekszárd, Földvár, Somogyvár, Kolozsmonostor, Szentjobb, Zalavár, Tihany, Bakonybél, Szt. Gellért [Csanád], Szt. András [Visegrád], Csút, Zsámbék, Hatvan, Szt. Mihály [de insula leporum?], Jászó, Lelesz, Váradhegyfok, Szt. Antal [Daróc in Scepus], Dömös, Posony, Óbuda, sancte Trinitatis de superioribus calidis aquis, Arad, Titel, Erdőd, Szepes, Szeben, Szűz Mária [Buda], Szt. Mária-Magdolna [Buda], Szűz Mária [Pest], Szt. Péter, Szt. Gellért, Szűz Mária [Pest], Sasad, Örs, Keszi, Fehéregyház, Szűz Mária [Óbuda], Szt. Jakab, Visegrád, Szt. Márton [Marusio?], Szob, Halemba [?], Nagypatak, Újhely, Lampertthaza, Bereg, Szőlős [de Nova villa], Tamasváralja, Aranyos, Galambok, Szatmár-Németi, Segesd, Komárom, Sala, Apácasmlyó, Pápa, Lövöld [Városlőd], Örs, Tardos, Hereg, Borosjenő, Szeben, Brassó).⁶

Amint az a most ismertetett forrásokból kitűnik, nagyjából állandónak tűnik azon intézmények köre, amelyek kívül estek a rendes joghatósági rendszeren és egyedül az esztergomi érseknek voltak alárendelve. Van tehát olyan közös nevező, amely e változatos intézményeket összeköti. Az egyelőre továbbra is kérdés, hogy ez pontosan mire vezethető vissza. A másik kérdés pedig az, hogy időben mikorra tehető e sajátos csoport kialakulása. Ez utóbbi probléma azért merül fel, mert – amint azt az alábbiakban megfigyelhetjük – rendelkezünk olyan forrásokkal, amelyek ha nem is a kései forrásokban megjelenő intézmények egészére nézve egyszerre, hanem külön-külön egyesekre nézve felvilágosítást adnak eme egyedi státusz kialakulására vonatkozólag. Éppen ezért célszerű az egyes intézmények vizsgálatát kisebb csoportokban elvégezni.

⁵ Lukcsics Pál: 15. századi pápák oklevelei II. Budapest 1938. (a továbbiakban: Lukcsics II.) n. 1340.; KUBINYI, 1999. 235.

⁶ Esztergomi Prímási Levéltár Capsa K. 12. Monumenta romana episcopatus Vespremiensis I-II. Budapestini 1896–1898. (a továbbiakban: MREV) III. 173–174. Vö.: PRT X. 106.; XII/B. 75., 102., 106.; MEZEY, 1976.

Bencés apátságok

Az eddig idézett forrásokban szereplő bencés apátságok egyházi helyzetének alakulását korábban már részletesen elemeztem, így most erről csak röviden szólok.⁷

A 13. század elejétől kezdve több általános és konkrét okleveles forrás is azt mutatja, hogy Pécsvárad, Szekszárd, Tihany, Bába, Somogyvár, Zalavár, Bakonybél, Földvár, Zobor, Garamszentbenedek, Kolozsmonostor, Szentjobb apátsága az esztergomi érsek kormányzati joghatósága alá tartoztak. Erről tanúskodik – általános értelemben – az Imre király, Jób esztergomi érsek III. Ince pápa előtt folytatott vitája, amely az érsek jogai körül robbant ki. Az 1202 és 1204 között lefolyt perlekedésből többek között megtudhatjuk, hogy a pápa elismerte *az esztergomi egyházhoz tartozó királyi prépostságok és apátságok feletti joghatóságot az ország egész területén*.⁸ Ugyanilyen, noha kissé eltérő megfogalmazást találunk IX. Gergely pápa három oklevelében is.⁹

⁷ KISS GERGELY: A királyi alapítású bencés apátságok és az esztergomi érsek joghatósága az Árpád-korban. Egyháztörténeti Szemle V/I. Szerk.: Balogh Judit, Dienes Dénes, Fazekas Csaba. [Sárospatak], 2004. 53–72. (a továbbiakban: KISS, 2004.) Pannonhalma egészen különleges, csak az Apostoli Szék alá rendelt státusára ld. KISS GERGELY: A pannonthalmi apátság egyházi helyzete a 11–13. században (exemptio és protectio). Századok 138 (2004) 265–324.

⁸ A kérdés előzménye III. Kelemen pápa 1191. január 8-i rendelkezése. Esztergomi Prímási Levéltár, Archivum ecclesiasticum vetus (EPL AEV) n. 5. Litt. B. (DF 248965); PRT I. 614.; Monumenta Ecclesiae Strigoniensis I–II. Ed. Knauz, Ferdinandus. Strigonii 1874–1882. III. Ed. Dedek, Crescens Ludovicus. Strigonii 1924. (a továbbiakban: MES) I. 139–140. Vö.: PRT I. 120. Az 1202–1204 között perlekedés forrásai: 1) III. Ince pápa 1202. november 8. (Codex diplomaticus Regni Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Ed. Georgius Fejér. Budae 1828–1844. (a továbbiakban: Fejér) II. 392–393.; MES I. 166. kivonat; 2) III. Ince 1203. február 28. (Fejér II. 404.; Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica. Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I–II/1. Ed. E. Szentpétery. Budapest 1923–1943. II/2–4. Manuscriptis Emericus Szentpétery adhibitis et completis critice digessit Iván Borsa. Szentpétery Imre kéziratának felhasználásával szerkesztette Borsa Iván. Budapest 1961–1987. (a továbbiakban: RA) n. 203; 3) III. Ince 1203. május 5. (EPL AEV n. 6. (Df 278924), Fejér II. 416–417.; MES I. 166–167. Vö.: PRT X. 103.; Esztergomi káptalan magánlevéltára. Lad. 44. Fasc. 1. n. 4. (Df 237277); MES I. 165.; 4) III. Ince 1204 (Fejér II. 423–424. Vö.: KOZÁK KÁROLY: A szekszárdi apátság és a megyeháza története. In: Tanulmányok Tolna megye történetéből VI. Szekszárd 1974. 339–383., 378.) A kérdés legutóbbi feldolgozására ld. KISS, 2004.

⁹ 1) 1231. február 28. (Vatikáni Levéltár, Reg. Vat. Anni IV. Epist. 121. Theiner, Augustinus: Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia I. Romae 1859. (a továb-

A kérdés újra előkerült a bencések 13. század elejétől több alkalommal is sürgetett megreformálása során is, különösen III. Honorius pápa 1225-ös rendi káptalan tartására vonatkozó rendelkezésében.¹⁰

További, immár egyes apátságokra vonatkozó adataink megerősítik ezeket az általános érvényű kijelentéseket. Így pl. áttételesen az esztergomi érsek kormányzati joghatóságának érvényesülésére következtethetünk három, egymással szorosan összefüggő forrásból a veszprém egyházmegyei exempt apátságoknál.¹¹ Tihany esetében 1272 és 1276 között újabb három forrás támasztja alá ezt.¹² Szentjobb esetében a csekély számú oklevél ellenére II.

biakban: Theiner) 93.); 2) 1235. november 20. (Theiner 140.); 1241. február 26. (Vatikáni Levéltár, Reg. Vat. Anni XIV. Epist. 228., Theiner 179.)

¹⁰ III. Honorius 1225-ben értesítette az esztergomi és a kalocsai érseket, valamint alárendeltjeiket, hogy mivel a bencések nem tartják be a IV. lateráni zsinat rendelkezéseit és nem jelennek meg a három évente megtartott káptalanokon, a pápa utasította a pécsváradi és bulcsi apátokat, hogy még abban az évben tartsanak káptalant Madocsa mellett a két szomszédos ciszterci apáttal, ill. meghagyta, hogy ezentúl évente tartsanak káptalant, válasszanak vizitátorokat, azokat az apátokat pedig, akiket a vizsgálat után letesznek állásukból, a püspökök mozdítsák el az egyházmegyéjükben levő monostorok éléről. (Pannonhalmi Bencés Főapátsági Levéltár (a továbbiakban: PBFL) Capsa 35. O., Df 206878, PRT I. 663–667.) A rendelkezés azért is érdekes, mert a pápa kitért arra is, hogy úgy a mentességet élvező, mint a nem élvező (*tam exemptos, quam non exemptos*) apátságoknak részt kell venniük a káptalanon. Az is jól látható, hogy normális esetben a vizsgálat eredményét a püspökök foganosították, kormányzati hatalmuknál fogva. Ilyen reformáló rendelkezéssel találkozunk még IV. Sándor 1256. október 10-én kelt oklevelében, amelyben a bencés rend reformjával már a pannonhalmi apátot bízta meg, igaz a rendi káptalan hozzájárulásával. (PBFL Capsa 40. F., Df 207037, PRT II. 297–298.) Vö.: PRT II. 8–10.; HOMONNAI SAROLTA: A magyarországi bencések 14. századi reformtörékvései. In: Acta Universitatis Szegediensis Acta Historica CX (1999) 43–55. passim.

¹¹ Ezek: 1) III. Ince 1212-es rendelete (Veszprémi káptalan hiteleshelyi levéltár, Bullae 5. (Df 230073), MREV IV. 305. Vö.: PRT X. 103.); 2) Pelagius albanói püspök és István, a római Tizenkét Apostol presbiter-kardinálsa 1216. február 1-jén kelt ítélete (MES I. 209–210., 1220. (Dl 3115); 3) III. Honorius 1220. december 18-i parancslevele. (MREV I. 51.)

¹² 1. X. Gergely 1272. augusztus 3. (Dl 981); KOVÁCS BÉLA: X. Gergely pápa közöletlen oklevele. Új adatok a tihanyi apátság XIII. századi történetéhez. In: A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 13 [1978] Történelem. 89–92., 90.); 2. 1274. november 23. (EPL Acta radicalia U. 8. 170. [Df 248173, 1389-es átiratban]); 3) Benedek esztergomi érsek 1276. szeptember 3. (EPL Acta radicalia Lad. Q. fasc. I., n. 11. [Df 248527], PRT X. 537–538.) Vö.: PRT X. 105.

Géza és III. István-kori adatok alátámasztani látszanak az eddig mondottakat.¹³

Érdekes az az adat is, amely a 1230-as évek közepéről maradt fenn Garamszentbenedekkel kapcsolatban. 1235. szeptember 17-én ugyanis IX. Gergely pápa megbízta a csanádi püspököt, a bélakúti apátot és a bácsi prépostot, hogy járjanak el a garamszentbenedeki apátság és az esztergomi érsek közötti vitás ügyben, mivel a pápa által korábban kirendelt bíró, a tusculanumi püspök, előtt Jacobus Syndicus apát elpanaszolta, hogy az előző érsek, J. jogai-
ban és birtokaiban háborgatta a monostort, sőt az érsek Albeus magister útján elmozdította Syndicus-t, mivel az nem kánonilag választott, s nem az érsek rendeletéből lett megerősítve.¹⁴ Sajnos a vizsgálat eredményét nem ismerjük. Ennek ellenére elmondható, hogy az érsek eljárása egyáltalán nem meglepő, hiszen egy egyházmegyéjébe tartozó egyházi intézmény felett csupán érvényesítette jogait. Az apátságra vonatkozó egyéb adatok is azt támasztják alá, hogy Garamszentbenedek felett teljes mértékben érvényesült az esztergomi érsek – mint ordinarius – szentelő és kormányzati joghatósága. Az 1235-ös ügy is tulajdonképpen ennek a lenyomatát viseli magán: az érsek sérelmezte a választás lebonyolítását és a megerősítés elmulasztását, ez utóbbi őt illette volna. A jogi sérelem elhárítása végett pedig élt kormányzati hatalmával és Albeus nyitrai főesperes útján megfosztotta az apátot állásától.

¹³ Fejér II. 156.; Fejér VII/1. 161–163.; Vö.: BUNYITAY VINCZE: A váradi püspökség káptalanai és monostorai a püspökség alapításától 1566. évig (= BUNYITAY VINCZE: A váradi püspökség története III.) Nagyvárad 1883. (A továbbiakban: BUNYITAY 1883) 325–326.; PRT XII/B. 142. Ezt az oklevelet később Simon apát állítólag átíratta IV. Bélával. Vö.: RA 121., 124.; *Diplomata Hungariae antiquissima edendo operi Georgius Györffy*. Budapestini 1992. Vol. I. 1000–1131. n. 101., 302–303.; BUNYITAY, 1883. 329. Bunyitay felvetései közül csak az érseki joghatósággal kapcsolatos megfigyelés érdemel figyelmet, mivel a többi teljességgel hipotetikus. Vö.: BALICS LAJOS: A római katolikus egyház története Magyarországon I–II/2. Budapest 1885–1890. (a továbbiakban: BALICS, 1885–1890.) II/2. 206.; PRT XII/B. 143–144.; Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I. Szerk.: Györffy György. Budapest 1987. (a továbbiakban: ÁMTF) 642., 668–669. A rendtörténet hasábjain Sörös Pongrácz helyesbítette a Mercurius „főapát” titulusát „első apátra”.

¹⁴ *Regesta pontificum Romanorum inde ab anno post Christum natum MCXCVIII ad annum MCCCIV edidit Augustus Potthast*. I–II. Berolini 1874–1875. (új kiadása: Graz 1957.) n. 10015.; Vatikáni Levéltár, Reg. Vat. Anni IX. ep. 227. MES I. 308–309. Vö.: BALICS, 1885–1890. II/2. 172.

Az esztergomi érsek joghatóságára utal, hogy 1280–1290 között leváltotta a pécsváradi apátot, mert az nem felelt meg hivatalának.¹⁵

Itt említhetjük meg Kolozsmonostor esetét is, amelynek apátját, (II.) Henriket 1311 körül maga az esztergomi érsek mozdította el állásából, és helyébe a dombói apátot nevezte ki, aki maga helyett Broda Miklóst küldte oda.¹⁶

Visegrád (Szt. András) és Csanád – a kutatás jelenlegi állása szerint – elsőként 1397-ben tűnik fel tételesen az esztergomi *canonica visitatio*-ban.¹⁷

Valamivel később, 1449-ből van újabb adatunk az apátságok és az esztergomi érsek joghatóságára vonatkozóan. Ez év november 19-én ugyanis Szekszárdon 18 bencés apát tiltakozást jelentett be V. Miklós pápa rendelkezése ellen, amely meghagyta, hogy „az esztergomi egyháztartomány, valamint az egész magyar királyság és kapcsolt részei, a mondott esztergomi egyház alá vetett minden egyes – bármely rendű, rangú és állapotú – clericusát, legyenek azok felmentve (a megyéspüspök joghatósága alól), vagy sem”, fizessenek 2000 dukátot az esztergomi székesegyház javítására.¹⁸ A tiltakozást jegyző apátok a következők voltak: a kapornaki (István, egyben szőrényi püspök), a szekszárdi (Zsigmond), a bátai (László), a tihanyi (László), a dombói (András), a földvári (István), a zalavári (Péter), a tatai (Balázs), az iváni (János), a somogyvári (Mihály), a szentgergelyi (György), a berzétémonostori (György), a zebegényi (Tamás), az almádi (András), a mágocsi (Vince), a madocsai (Kristóf), a szentternitási (János) és a szentjobbi (Balázs) apát. A pápa képviselőjében szerepelt még Péter pécsváradi apát, aki a váci püspök és a kolozsmonostori apáttal együtt a rendelet végrehajtását képviselte. A pana-

¹⁵ ÁMTF 366.

¹⁶ CSOMOR LAJOS: A kolozsmonostori bencés apátság és birtokai (1556-ig). Kolozsvár 1912. 27–28. 1332. január 24-én pedig arról értesülünk, hogy „*quos quidem archiepiscopus habet de consuetudine corrigere et regimine ipsius monasterii amovere*”. Fejér VIII/2. 373–375., ill. arról, hogy „*monasterium de Clus, cuius dispositio ad venerabilem fratrem nostrum ... archiepiscopum Strigoniensem pertinere dinoscitur.*” Theiner 549. Vö.: PRT XII/B. 71–72.; SIPOS GÁBOR: A kolozsmonostori konvent hiteleshelyi működése. In: Művelődéstörténeti tanulmányok. Szerk: Csetri E., Jakó Zs., Tonk S. Bukarest 1979. 33–36., 34.

¹⁷ „*Beneficia et dignitates extra ecclesiam sed subjectae. [...] Abbatiae. [...] De Sancto Andrea juxta Wyssegrad. [...] De Chanadino. [...]*” KOLLÁNYI, 1901. 243.

¹⁸ EPL AEV n. 50. (Df 249013) Ez lényegében másolata annak a pápai rendelkezést is tartalmazó tiltakozó oklevélnek, amelyet apáttársai nevében László tihanyi apát állíttatott ki Bácsi Péter fia, Benedek közjegyzővel. A rendelkezés érdemi részét Kubinyi András fordításában közöltem. KUBINYI, 1999. 233. Vö.: PRT XII/B. 28–29.

szosok közül nyolc királyi alapítású apátság volt. A tiltakozás azonban eredménytelen volt, hiszen 1450 elején a pápa elutasította a fellebbezést, és meghagyta a már említett végrehajtóknak a rendelkezés foganatosítását. Ebben a forrásban már kevesebb apát szerepel tételesen, kimaradt a kapornaki, az iváni, a somogyvári, a szentgergelyi, a berzétémonostori, a zebegényi, az almádi, a mágocsi, a madocsei, a szentternitási és a szentjobbfi. Ugyanakkor az oklevél több más bencés apátról is említést tesz, amely alkalmasint utalhat a többi, korábban megnevezett személyre.¹⁹

Prépostságok, plébániák, esperességek

A többi intézmény, jelesül az eddig említett 14–15. századi forrásokban megnevezett prépostságok, plébániák és a két esperesség esetében jelenleg sokkal szerényebb eredményekkel rendelkezünk. Itt ugyanis a korábbi kutatásokban viszonylag ritkán szerepelt vizsgálati szempontként az adott intézmény különleges jogállásának behatóbb elemzése. Komolyabb vizsgálatban csak a Buda környéki plébániák,²⁰ a székesfehérvári társaskáptalan részesültek,²¹ ill. születtek olyan felvetések, amelyek éppen a túl általános megállapítások pontosabb kidolgozását sürgették.²²

E kutatások közül a legrészletesebb Jankovich Miklósé a Buda környéki plébániákról. Itt vetődött fel először komolyabban, hogy van olyan közös nevező, amely a különböző típusú, ám azonos vagy majdnem azonos kiváltságokkal rendelkező egyházi intézményeket összeköti. A Buda környéki

¹⁹ Lukcsics II. n. 1083. Kubinyi, 1999. 233.

²⁰ JANKOVICH MIKLÓS: A buda környéki plébániák a középkorban. (A továbbiakban: JANKOVICH, 1959.)

²¹ SEBESTYÉN JÓZSEF: A székesfehérvári prépostság és káptalan egyházi kiváltságai I–II. Századok 59 (1925) 376–395.; 60 (1926) 462–497. (a továbbiakban: SEBESTYÉN, 1925–1926.)

²² PL. GÁRDONYI ALBERT: Városi plébániák kiváltságos állása a középkorban. In: Károlyi Árpád emlékkönyv. Budapest 1933. 163–182. (A továbbiakban: GÁRDONYI, 1933) Ennek részbeni kritikája: KUBINYI ANDRÁS: Egyház és város a késő középkori Magyarországon. In: Társadalomtörténeti tanulmányok a közeli és a régmúltból. Emlékkönyv Székely György 70. születésnapjára. Budapest 1994. 74–87. = In: KUBINYI, 1999a. 287–300. (a továbbiakban: KUBINYI, 1999c.) 288. 11. jz. Különösen fontos Kubinyi azon megjegyzése, amely szerint: „Egyáltalán nem biztos az, hogy csak a királyi alapítású monostorok juthattak exemptióhoz. [...] Ezt a kérdést talán azzal zárhatnánk le, hogy újra napirendre kelene tűzni az exemptio kérdését, amivel az utóbbi évtizedekben szinte kizárólag a plébániák viszonylatában foglalkoztak”. KUBINYI, 1999. 236–237.

plébániák vizsgálata rámutatott ugyanis arra, hogy mindegyik esetében ki-mutatható a korábbi királyi kápolna (*capella regia*) eredet. Ezzel hozta összefüggésbe azt a különleges jogállapotot, amely szerint ezen intézmények ki-voltak véve a rendes püspöki kormányzati hatalom alól, és az esztergomi ér-sek joghatósága alá lettek rendelve. Jankovich akkor még csekély számú kül-földi adatot tudott csak munkájába beilleszteni, azonban – véleményem sze-rint – helyesen következtetett arra a kapcsolatra, amely a kivételes jogállás, a kápolna jelleg, ill. a között áll fenn, hogy ezek az intézmények eredetileg magánegyházként (*capella/ecclesia propria*) létesültek.²³ Ez azért is fontos, mi-vel korábban Gárdonyi Albert a városi privilégiumokból eredeztette a plé-bániák kiváltságolt helyzetét.²⁴ Ez azonban nem talált kedvező visszhangra, mind Kumorovitz L. Bernát, mind Kubinyi András Jankovich eredményeit fogadták el.²⁵

A prépostságok és a két esperesség esetében már korántsem ilyen „ked-vező” a helyzet. Az intézmények jogállásának és annak eredetével kapcsolat-

²³ JANKOVICH, 1959. 62., 68–69.

²⁴ GÁRDONYI, 1933. 164–165. Gárdonyi nézetét utóbb Fügedi Erik is elvetette, és visszatért a kápolna eredetéhez: FÜGEDI ERIK: Középkori magyar városprivilégiumok. In: FÜGEDI ERIK: Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Budapest 1981. 238–310., 493–509., 301–302.; FÜGEDI ERIK: Az esztergomi érsekség gazdálkodása a XV. század végén. In: Fügedi Erik: Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Budapest 1981. 114–237., 161–162., 230–231. (21. sz. táblázat). Ez utóbbi táblázatban 1488–1489–1490-ben szerepel a brassói és a szebeni dékán-ság, ill. a szállósi, a beregszászi, a szobi, a beregi és a tamásváraljai plébánia mint az érsek-nek primásként alárendelt intézmények. A 15. század végi számadáskönyvekre ld.: NYÁRY ALBERT: Az esztergomi érsekség és egri püspökség számadási könyvei a XV–XVI. század-ból. Századok 1 (1867) 378–384.; NYÁRY ALBERT: A modenai Hyppolit-kódexek. Száza-dok 4 (1870) 275–290., 355–370., 661–687.; 6 (1872) 287–305., 355–376.; 8 (1874) 1–16., 73–83. Veress Endre jelentései a Hyppolit-kódexekről: MTA Kézirattár Modena 2. A kézirat-másolatokról: LUKINICH IMRE: Az MTA történettudományi bizottsága másolat- és kéz-iratgyűjteményének ismertetése. Budapest 1935. 33–36. Este-i Hyppolit számadáskönyvei az 1487–1497 (Esztergom) 1500–1517 (Eger) közötti időszakot ölelik fel. Vö.: JANKOVICH, 1959. 75.

²⁵ KUMOROVITZ LAJOS BERNÁT: A budai várkápolna és a Szent Zsigmond-prépostság. Tanul-mányok Budapest múltjából 15 (1963) 109–151. (a továbbiakban: KUMOROVITZ, 1963.) 125.; KUBINYI ANDRÁS: Királyi kancellária és udvari kápolna Magyarországon a XII. szá-zadban. In: KUBINYI 1999a. 7–67. (a továbbiakban: KUBINYI, 1999b) 49., 50.; vö.: uo. 52.; KUBINYI, 1999c. 292.; KUBINYI ANDRÁS: Plébánosválasztások és egyházközségi önkor-mányzat a középkori Magyarországon. Aetas, 1991/2. 26–45. = In: KUBINYI, 1999. 265–286. (a továbbiakban: KUBINYI, 1999d) 266–267.

ban alig rendelkezünk alaposabb feldolgozásokkal. Székesfehérvár esetében Sebestyén József közel nyolc évtizede megjelent tanulmánya emelhető ki, bár forrásbázisa szegényesnek mondható.²⁶ A társaskáptalan exemtiojával később sem foglalkoztak különösebben,²⁷ az utóbbi időkből Érszegi Géza és Püspöki Nagy Péter egy-egy tanulmánya emelhető ki.²⁸ Itt különösen a Hartvik-féle István legendában megjelenő rövid, tömör, egy legendától kissé idegen kiváltság-leírás²⁹ és a későbbi privilégiumok közötti kapcsolat okoz problémát. Az már kevesebb fejtörést okoz, hogy itt vajon igazolható-e a királyi kápolna – királyi magánegyház kapcsolat, mivel ezt kellőképpen alá lehet támasztani. Azt is meg kell jegyeznünk, hogy Székesfehérvár – Pannonhalmá-

²⁶ SEBESTYÉN, 1925–1926.

²⁷ GYÖRFFY GYÖRGY: Székesfehérvár feltűnése a történeti forrásokban. In: Kralovánszky Alán (szerk.): Székesfehérvár évszázadai 1. Székesfehérvár 1967. 19–25., 24.; BÓNIS GYÖRGY: Székesfehérvár az Árpádok székhelye. In: uo. 49–61., 56.; Ifj. HORVÁTH JÁNOS: Székesfehérvár korai történetének néhány kérdése az írásos források alapján. Uo. 101–116., 112–113.; Mezey László: Székesfehérvár egyházi intézményei a középkorban. In: Kralovánszky Alán (szerk.): Székesfehérvár évszázadai 2. Székesfehérvár 1972. 21–36., 27.

²⁸ ÉRSZEGI GÉZA: A székesfehérvári Boldogasszony egyház kiváltságairól. In: Farkas Gábor (szerk.): A székesfehérvári Boldogasszony bazilika történeti jelentősége. Az 1996. május 26-án rendezett tudományos tanácskozás előadásai. (Közlemények Székesfehérvár város történetéből III.) Székesfehérvár 1996. 115–142. (A továbbiakban: ÉRSZEGI, 1996.); PÜSPÖKI NAGY PÉTER: A székesfehérvári prépostság és bazilika előzményei és szerepe az alapítás első századaiban a kánoni jog tükrében. Uo. 7–93.

²⁹ „[...] *Tanta predicta venustate supradescriptam ecclesiam in propriam capellam rex retinens, tali eam libertate donavit, ut nullus episcoporum in ea cuiusvis iuris quidquam haberet. Ne tamen a regulari disciplina eisdem loci fratres existerent alieni, ad communem solius archiepiscopi sinodum ecclesiastici dogmatis institutione imbuendi convenire deberent. In die etiam absolutionis et consecratione (sic) crismatis, cuicumque episcopo iniungeret rex ibi presens, vel illuc mitteret absens, penitentes in ea absolveret et crisma consecraret. Divina quoque missarum sollempnia, si regem ibi presentem esse contingeret, ille tantum celebraret episcopus, cui rex, consentiente cum fratribus preposito, celebrare iuberet. In regis absentia absque preposito et fratrum consensu nullus episcopus vel missam celebrandi vel cuiuslibet episcopalis officii exercendi sibi licentiam usurparet. Preterea eiusdem ecclesie populum instituit esse tam liberum, ut nichil decimarum cuiquam episcopo dare deberent, sed preposito soli et fratribus, prout ab eo institutum est, servitium exhiberet. [...]*” Legenda S. Stephani regis ab Hartvico episcopo conscripta 11. SRH II. 418. Érszegi Géza szerint a Hartvik-legendája volt a későbbi pápai oklevelek (III. Sándor, III. Kelemen) forrása. ÉRSZEGI, 1996a. 120–122.

hoz hasonlóan – „kilóg a sorból” abban az értelemben, hogy felette nem az esztergomi érsek, hanem közvetlenül a pápa gyakorolta a joghatóságot.³⁰

Az eddig felsorolt területek kissé vázlatos ismertetése alapján egyértelműnek tűnik, hogy a 14–15. században csoportosan és tételesen felsorolt intézmények esetében a már többször említett közös nevező a *királyi udvari kápolna* (vagy egyház) – *királyi magánegyház kapcsolat* lehetett.

Ennek alátámasztására érdemes néhány jellegzetes külföldi példát is megemlíteni. Ma már általánosan elfogadottnak tekinthető az a vélemény, amely szerint a királyi (császári) udvari kápolna exemtióban részesült. Ennek eredetét általában még a Meroving-korra, ill. Nagy Károly és Jámbor Lajos időszakára vezetik vissza (*Pfalzkirche*). Ez a kapcsolat azután mind a keleti, mind a nyugati frank utódállamokban továbbélt. Ehhez járult még az alapításokhoz szorosan kapcsolódó magánegyházi felfogás, és e kettő összességében azt eredményezte, hogy az ilyen, uralkodók alapította udvari kápolnák exemtióban részesültek. Ilyennek tekinthető pl. Aachen, Westminster, a párizsi Sainte-Chapelle, Bourges, Dijon, Riom, Vincennes, Vivier-en-Brie, Zwettl, Plassenburg, Prága (Szt. Vid, Mindenszentek), Wyssehrad, Karlstein, Bécs (Mindenszentek-Szt. István), bizánci területen Patmoskloster, az Ibériai-félszigeten Probet és Valencia, stb.³¹

³⁰ Erre első alkalommal IX. Gergely pápa, 1240. március 8-i oklevelében találunk példát, amelyben a pápa engedélyezi azt a szokást, amely a betegek gyóntatásakor volt gyakorlatban, és hangsúlyozza, hogy a káptalan minden közbeeső forum nélkül az Apostoli Székhez tartozik. SEBESTYÉN, 1925–1926. I. 387.; ÉRSZEGI, 1996a. 125–126.; Magyar Országos Levéltár, Acta particularia n. 2.

³¹ GRASS, N.: Zur Rechtsgeschichte der abendländischen Königskirche. Einwirkungen französisch-böhmischer Sakralkultur auf die Capella regia Austriaca. In: Felsener, Ferdinand – Ruoff, W. H.: Festschrift Karl Siegfried Bader. Zürich–Köln–Graz 1965. 159–184., 159–169., 171., 174–175., 178.; FLECKENSTEIN, J.: Die Hofkapelle der deutschen Könige. 1. Grundlegung. Die karolingische Hofkapelle. (Schriften der Monumenta Germaniae historica 16/I.) Hierseman, Stuttgart, 1959. 2.; Die Hofkapelle im Rahmen der ottonisch-salischen Reichskirche. (Schriften der Monumenta Germaniae historica 16/II.) Hierseman, Stuttgart 1966. I. 113., 121., 142. skk.; Vö.: LEMARIGNIER, J.-FR. – GAUDEMET, J. – MOLAT, G.: Institutions ecclésiastiques. (Lot, F. – Fawtier, R.: Histoire des institutions françaises au Moyen Age 3.) Paris 1962. 192–196.; GRASS N.: Pfalzkapellen und Hofkirchen in Österreich. Ein Beitrag zur Rechtsgeschichte der Capella regia. 1–2. Zeitschrift für Rechtsgeschichte 77. Bd. (1960) Kanonistische Abteilung 46. Bd. 345–394.; 78. Bd. (1961) Kanonistische Abteilung 47. Bd. 129–195., 1., 379–386., 390.; GRASS, N.: Königskirche und Staatssymbolik. Begegnungen zwischen Griechischen Osten und Lateinischen Westen im Bereich von Staatsrepräsentation und Sakralkultur. In: Gedächtnisschrift Hans Peters,

Az elmondottakat összegezve elmondhatjuk, hogy a különböző típusú, túlnyomó többségében – leszámítva Pannonhalmát és Székesfehérvárt – azonos kiváltsággal rendelkező egyházi intézmények jogállásának kialakulásában a királyi kápolna – királyi egyház eredet játszott döntő szerepet, amely azt eredményezte, hogy ezen egyházak nem a megszokott hierarchikus rendszerben, azaz a területileg illetékes megyéspüspök joghatósága alatt álltak, hanem egyházi feljebbvalójuk az esztergomi érsek volt.

Berlin 1967. 66–96., 80–83.; GRASS, N.: Zur Rechtsgeschichte des Allerheiligen-Pfalzkapitels, des Vorgängers des Metropolitankapitels zu St. Stephan in Wien. In: *Studia Gratiana XIV* (1967) 459–494., 464., 465., 467–468.; GRASS, N.: Der Wiener Stephansdom im Licht der Rechtsgeschichte. In: *Arbeiten zur Rechtsgeschichte. Festschrift für Gustav Klemens Schmelzeisen*, (Karlsruher kulturwissenschaftliche Arbeiten Bd. 2.) Stuttgart 1981. 101–125., 103–108., 121–122.; ZSCHOKKE, H.: Geschichte des Metropolitan-Capitels zu St. Stephan in Wien. Wien 1895. 11–14., 165–184.; FEINE, HANS ERICH: Studien zum langobardisch-italischen Eigenkirchenrecht I–III. (1941–1943). In: Stutz, Ulrich–Feine, Hans Erich: *Forschungen zu Recht und Geschichte der Eigenkirche. Gesammelte Abhandlungen*. Scientia. Aalen 1989. I. 1–95., 1–105.; III. 64–190.; II. 11. skk.; SCHEUERMANN, AUDOMAR: Die Exemption nach geltendem kirchlichen Recht mit einem Überblick über die geschichtliche Entwicklung. (Görres-Gesellschaft Veröffentlichungen der Sektion für Rechts- und Staatswissenschaft. Heft 77.) Paderborn 1938. 54.; GRASS, N.: Pfalzkapellen und Hofkirchen in Österreich in Geschichte, Recht und Sakralkultur. In: *Veröffentliche des Verbandes Österreichisches Geschichtsvereine Bd 19*. Wien 1972. 259–271., 264.